

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA TRABZON'A YÖNELİK ERMENİ – RUM TEHDİDİ

ABDULLAH SAYDAM

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin yenilgiyi kabul etmek zorunda kalması ve Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalaması, bütün Türkiye'yi olduğu gibi Trabzon vilâyetini de endişeye sevk etmişti. Zira şimdiki Doğu Karadeniz Bölgesinin tek vilâyeti olan Trabzon üzerinde yoğun bir Ermeni-Rum tehdidi vardı. Birinci Dünya Savaşı'nda açıkça kendisini gösteren bu tehdit, mütareke döneminin buhranlı ortamında emperyalist politikaların emellerini gerçekleştirme vasıtası haline getirildi. Trabzon'un jeopolitik konumu dolayısıyla, öteden beri güdülen amaçların gerçekleştirilmesi zamanının geldiği kanaati yaygındı.

Trabzon'un mahfuz bir koya sahip oluşu ve hinterlandı ile, biraz dolambaçlı da olsa, bağlantı sağlanabilen özelliği yüzünden ilkçağlardan beri devletlerarası rekabete sahne olduğu bilinmektedir¹. Osmanlı yönetiminin teslimiyeti bu rekabeti daha da artırdı. İki yıl süren Rus işgali, halkı ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan zayıflatmıştı. İşgal yıllarında evler, işyerleri, bağ ve bahçeler tahrip olmuş; ihtiyaç maddeleri kolay kolay temin edilemiyordu². Bütün bu olumsuzlukları İngiliz, Fransız, Amerikan konsolos ve misyonerlerinin desteğindeki Rum-Ermeni çetelerinin saldırıları daha da ağırlaştırdı. Üstelik yerel yöneticiler gelişmeleri kayıtsızlıkla karşılıyor, hatta kolaylıklar gösteriyorlardı³.

Trabzon'un düşman tehdidi altında kalmasının yanında, vilâyetin bazı hususiyetleri, burayı Kurtuluş Savaşı boyunca ön plâna çıkardı. Bu olağanüstü görünümün sebepleri şunlardı : Bölge tarıma az elverişli, orta verimlilikte topraklara sahip olup hayvancılık ilkel durumdaydı. Bundan do-

¹ Bu yüzdendir ki, tarihçi Tacitus, Trabzon'u "elde tutulması mühim bir nokta" olarak tavsif eder. Bkz. M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon", *İ.A.*,XII/1, İstanbul, 1974,s.457.

² Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi-İdarî Faaliyetler*, VII, Ankara, 1975,s.184-186'da ayrıntılı bilgi var.

³ Meselâ 1919 yılında Trabzon Valisi, bir kısım Fransız misyonerinin şehirde okul açmasına izin vermiş ve kendi çocuklarını da bu okula göndermişti. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanyaya Kadar*, II, Ankara, 1978,s.119-120, 147.

layı şehrin güçlü ve köklü Müslüman-Türk eşrafı, iç ve dış ticarete yönelmişti. Ticaret ortamından dolayı eşraf kesimi politik gelişmeleri yakından takip ediyor, çocuklarını okutuyor, basın-yayın çalışmalarına katılıyordu⁴. Rus işgali de bölgeye büyük zarar vermiş ve halkın esaret hayatını öğrenmesine, gerektiğinde tepki göstermesine yol açacak birikime sahip olmasına sebep olmuştu. Bölgede önemli miktarda olan Rum-Ermeni nüfusu, İtilâf Devletlerinin teşvik ve tahrikleriyle çeteciliğe başlamış, Türkler ise kendilerini koruyabilmek için meşru mazeret elde etmişlerdi. Aynı zamanda Türk dış ticaretinin yalnız Trabzon limanına inhisar etmesi, ülkenin tek düzenli kuvveti olan XV. Kolordu ile irtibat kurulacak en sağlıklı yolun Trabzon oluşu, Rusya'dan gelebilecek yardımların sadece buradan nakledilebilmesi, mücadeleye taraf olan kuvvetlerin Trabzon üzerinde hassasiyetle durmalarına neden olmuştu. Üstelik Bolşevik İhtilâli'nin prensipleri ya da İttihatçılar da ancak Trabzon üzerinden Anadolu'ya girebilirlerdi. İşte bütün bunlardan ötürü Trabzon vilâyeti, Kurtuluş Savaşı süresince Mustafa Kemal Paşa ve yakın silâh arkadaşlarının dikkatle izledikleri bir yer durumundaydı⁵.

Ancak biz konuyu, sadece Rum-Ermeni tehditleri ile ilgili olduğu ölçüde inceleyeceğiz.

TRABZON'DAKİ PONTUSÇU FAALİYETLER

Kuruluşundan itibaren Türkler aleyhine genişleyen Yunan emperyalizmi, yani Megalo-İdea, Trabzon'u da kapsamaktaydı. Rumlar, Yunan tarihçi ve devlet adamı Panayotis Pipinellis'in dediği gibi, "kendilerini Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırma hayaline kapturdılar"⁶. Bu yıllarda Rumlar Türklere nispetle ekonomik güce sahip, dış dünya ile temas imkânı fazla, ihtiraslı ve fırsatçı olduklarından, bölgenin gelişme vasıtalarını ellerinde toplamışlardı. Sanayi ve ticaret odalarında, belediye meclislerinde daha etkin idiler. Bu güç, çok geçmeden siyasal istekleri de ortaya çıkardı⁷. Herkes Yunanistan'ın çekirdeğini oluşturduğu müstakbel Bizans İmparatorluğu'nun savaşçısı olarak kendisini görüyordu. Venize-

⁴ Erzurum Kongresi'ne delege olarak katılan Ömer Fevzi (Avukat), Ali Naci (Doktor), İbrahim Hamdi (Mühendis) ile İstikbâl gazetesini çıkaran Faik Ahmet (Avukat), bu eşrafın çocukları idiler.

⁵ Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul, 1975, s.175.

⁶ Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Ankara, 1973, s.30.

⁷ Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi", *Toplum ve Bilim*, Sayı 43-44 (Güz 1988-Kış 1989),s.35.

los'un siyasal ihtirasına uygun düşen bu ihtilâlcî fikirler, kısa zamanda ülke geneline yayılmıştı⁸.

Pontusçu Hareketin Doğuşu ve Gelişmesi

Pontusçu hareketinin fikir olarak ortaya çıkışı, Yunan bağımsızlık savaşının yapıldığı yıllara dayanır. O tarihlerde, Klemantos adlı bir Rum papazı, Karadeniz kıyılarında eski Yunanlıği canlandırmak için ilk teşkilâtlanmayı İnebolu'da, Manastır denilen bir tepede kurmuştu⁹. Cemiyetin üyeleri arasında zenginlerin ve aydınların bulunmasına rağmen örgütlenmeyi kilise ve din adamları yürütmekteydi. Bu yüzden Patrikhane, metropolithane, kilise ve okul olan her yere Pontus hareketi kolayca girdi¹⁰.

Ayrıca yabancı okullarda da Rum gençlerinin gizli cemiyetler kurdukları ve okul yöneticileri ile öğretmenlerinin onları destekledikleri görülmektedir. Nitekim ilk Pontus Cemiyeti, 1904 yılında Merzifon'daki Amerikan Koleji'ndeki Rum öğrenciler tarafından kurulmuştu¹¹. Hızla genişlemeye başlayan Pontus Cemiyeti'nin kurmayı tasavvur ettiği cumhuriyetin sınırları; bastırılan bir haritaya göre, merkezi Trabzon veya Samsun olmak üzere Batum'dan İnebolu'nun batısına kadar Karadeniz kıyılarıyla bugünkü Kastamonu, Çankırı, Yozgat, Sivas, Tokat, Amasya, Gümüşhane ile kısmen Erzincan illerini kapsamaktaydı¹². Bilhassa başkent konusunda Trabzon ve Samsun metropolitleri arasında çekişme vardı. Her biri kendi şehrinin başkent olması gerektiğinde ısrar ediyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'un Rus işgaline uğraması, Pontuscuların ümitlerini artırdı. Onlar artık bir devlet kurabileceklerine inanmaktaydılar. Bunda Trabzon'daki mahalli yönetimin Rumların eline geçmesi de rol oynadı. Rusların müsamahası ile Pontuscular örgütlenmeyi yaygınlaştırdılar, Pontus hareketine katılmayanlara ise şiddetli saldırılar

⁸ A.g.m., s.35.

⁹ *Pontus Meselesi-Birinci Kısım*, Ankara, 1337, s.10-11. Cemiyetinin kuruluş tarihi Romalıların yığıtığı Pontus Krallığının doğuşundan 2190 yıl sonraya rastlamaktadır, *Türk İstiklâl Harbi-İç Ayaklanmalar*, VI, s.282.

¹⁰ Yerasimos, A.g.m., s. 35.

¹¹ Kolej Müdürü G.E.White, kendisini Osmanlı Devleti'ni yıkmaya yönelik faaliyetlere adanmıştı. Bu yüzden Rum, Ermeni ihtilâlcilerini desteklediği gibi Türkiye'de mezhep ayrılığına da körüklemekteydi, *Türk İstiklâl Harbi*, VI, s.282-283.

¹² *Türk İstiklâl Harbi*, VI, s.283. İlginçtir ki, eski Pontus Karallığının sınırları Batum'dan Kırım'a uzandığı halde, Pontuscular, Batum'un doğusuna geçmeyi düşünmüyorlardı. Bkz. Ali Güler, *İşgal Yıllarında Yunan Gizli Teşkilatları*, Ankara, 1988, s. 54, 154-155.

yapılarak gözleri yıldırıldı. Rusların desteğine karşılık Rumlar da savaş boyunca cephe gerisindeki Türk köylerine saldırmak, askerî ulaşım ve haberleşmeyi engellemek, Rusya lehine casusluk yapmak gibi eylemlerde bulundular¹³. Rusların Osmanlı topraklarını boşaltması ile bir süre illegal hale dönüşen Pontusçu hareket, mütareke ile yeniden propaganda ve teşkilatlanma çalışmalarına hız verdi. Yurt içinde ve yurt dışında yoğun bir kampanya başlatıldı. Giresun'un eski belediye başkanlarından Kaptan Yorgi'nin oğlu olup Marsilya'da ticaret yapmakta olan Konstantin Konstantinidis, kapsamlı bir çalışma başlatmıştı. Kasım 1918'de Marsilya'da, kendi başkanlığında topladığı Pontus Kongresinden sonra İtilâf Devletlerine ve Rus Hariciye Komiseri Troçki'ye müracaat ederek, Pontus Cumhuriyetinin kurulabilmesi için gerekli yardım ve desteği istedi¹⁴. Konstantinidis, Avrupa kamuoyunu etkileyebilmek için, eskiden beri yapıldığı gibi, Hristiyanların Türk saldırısına karşı savunmasız olduğunu ileri sürmekteydi. Nitekim 15 Kasım 1919'da Paris Konferansı'na verdiği muhtırada bu iddialarını tekrarladi¹⁵.

Pontus meselesini Avrupa'ya mal edebilmek için Rum-Yunan propaganda örgütleri oldukça yoğun bir çalışma içerisine girmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan tecrit edilmesi, Rum iddialarının gerçek olarak kabullenilmesi sonucunu doğurmaktaydı. Bu konuda yeterli ekonomik ve fikrî güce sahip bulunan Rumlar; kitap, dergi, gazete, harita, kartpostal bastırmak, geziler, eğlenceler düzenlemek suretiyle halkı etkilemekteydiler¹⁶. Trabzon konusundaki ihtilâflarına rağmen, Türkler aleyhindeki propaganda çalışmalarında Rumlar ile Ermeniler arasında sıkı bir bağlantı vardı. Propaganda için her yola başvurulmaktaydı. Bu yüzden Paris Konferansı'nda Amerikan heyetinin coğrafya uzmanı olarak bulunan İsaiah Bowman; "Broşürler, belgeler, istatistikler ve iddialar yeterli olmayınca,

¹³ *Pontus Meselesi-Birinci Kısım*, s.11-12 ; Yerasimos, *A.g.m.*, s.38-39.

¹⁴ Tansel, *A.g.e.*, I,s.100 ; Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968, s.11 ; Yerasimos, *A.g.m.*,s.41'de bağımsız bir devlet kurma fikrinin ilk defa, Ekim 1917'de Atina'da toplanan Pontus Kongresi'nde ortaya atıldığını söylemektedir.

¹⁵ Bu muhtıranın tam metni için bkz. Ali Karakurt, *Fener Patrikhanesinin İcyüzü*, İstanbul, 1955, s.66-67. Konstantinidis, 2 Aralık 1918'de İngiltere'ye verdiği raporda da bölge halkının hâlâ Rumca konuştuğunu ileri sürmüştü. Bu rapora göre Arnold J. Toynbee şu derkenarı eklemiştir : "Bu muhtırada ileri sürülen istatistik ve hudutlar hayal mahsulüdür." Bkz. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, 1971, s.56-57. Albay Rawlinson da Rumlara, Kuvay-ı Milliyeden şikayet edeceklerine yaptığı kötülükleri durdurması için Venizelos'a başvurmalarını tavsiye etmişti, *A.g.e.*, s.57-59; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1988, s. 378.

¹⁶ Nurettin Türsan, *Yunan Sorunu*, İstanbul, 1980, s.137-160.

ortaya bir sürü renkli harita ve istatistikler geliyordu” demektedir¹⁷. Böylece tek taraflı olarak şartlandırılan Batı kamuoyu, Türkiye’de Rumlara yönelik amansız bir katliamın olduğunu zannediyor, Yunanistan Büyükelçiliğinin verdiği her bilgi doğru kabul ediliyordu¹⁸. Aynı zamanda Doğu Karadeniz Bölgesi, Pontus olarak anılıyor ve Türkiye’ye gönderilen mektuplarda adresler bu şekilde yazılıyordu¹⁹.

Yurt içindeki Pontusçuların faaliyetleri ise, daha ziyade Wilson Prensipleri’nden faydalanmak maksadıyla bölgenin nüfusunu kendi lehlerine olarak artırmak şeklindeydi. Bunun için bir taraftan Türkler, katliam ve tehcir yoluyla yok edilirken, diğer taraftan da Rusya’dan göçmenler getirilip buraya yerleştiriliyordu. Patrikhane ve Metropolithanelerin organize ettiği bu faaliyetleri İtilâf Devletleri de desteklemekteydi. Nitekim Türk düşmanı olan Trabzon’daki Fransız temsilcisi Lepissier, adem-i merkezîyet fikrinin bölgede yayılmasına çalışıyor, bu amaçla Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkezîyet Cemiyeti’ni destekliyordu. GÜdülen maksat, Trabzon’u önce Osmanlı Devleti’ne bağlı özerk bir bölge haline getirmek, sonra da bağımsızlığını sağlamaktı. Böylece adem-i merkezîyet fikri Rumlar arasında da epeyce taraftar topladı, hatta fikrî ayrılıklara sebep oldu²⁰. Öte yandan Amerikan Konsolosluğu ve Amerika’nın Yakınoğu Yardım Teşkilâtı, Rum göçmenlerine yardım konusunda oldukça faal idiler²¹.

Rumlar davalarına destek bulabilmek için en çok bölgenin demografik yapısı üzerinde duruyorlardı. Yayınlanan çeşitli eserlerde Trabzon nüfusu hakkında yanlış bilgiler vermek suretiyle Hıristiyan kamuoyunu kendi taraflarına çekmek istiyorlardı. Türklerin bölgede azınlıkta olduğu ısrarla ileri sürülüyordu²². Halbuki Birinci Dünya Savaşı’nda bir kısım Türklerin batı illerine göç etmelerine rağmen 1919-1920 yıllarında Türkler yine çoğunlukta idiler. Bu sıralarda 60 bin Hıristiyana karşılık (Ermeniler

¹⁷ A.g.e., s.143.

¹⁸ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, Ankara, 1975,s.43. Fransız basını üzerinde Yunan etkisi bir hayli fazlaydı. Le Temps’in yöneticisi Edgar Rah ile, Yunan Büyükelçiliğinin verdiği bilgileri yayınlama konusunda anlaşma yapılmıştı. Ayrıca Clemenceau’nun yakınlarından Andre Tardieu, Rene Fuau ve Gaston Deschamps’nın dış politika yorumlarında Yunan tezini savunmaları temin edilmişti. Le Temps’in hissedarlarının çoğu da Yunanlıydı, A.g.e, s.19.

¹⁹ M. Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon’un Yakın Tarihi*, Trabzon, 1986, s.32-33.

²⁰ *Erzurum Kongresi*, s.40-41,137.

²¹ *İstiklal Harbimiz*, s.372 ; *Türk İstiklâl Harbi*, VI, s.30-31.

²² Karşılaştırma imkânı sağlaması için Trabzon nüfusu ile ilgili muhtelif istatistikleri veriyoruz:

1914 Türk resmî sayımı
1897 Fransız Sarı Kitap

İslâm 921.000
İslâm 806.700

Rum 161.000
Rum 193.000

de dahil) Trabzon merkezinde 317 bin, Giresun'da da 10 bin Hıristiyana karşılık 190 bin Müslüman vardı²³.

Nüfus dezavantajını gidermek üzere göçleri örgütlemek için kurulan Rum Muhacirin Cemiyeti-Kordus²⁴, yoğun bir çalışma içerisine girmişti. Nitekim bu amaçla 1 Kasım-27 Aralık 1918 tarihleri arasında İstanbul'dan Anadolu'ya yapılan dokuz vapur seferinden beşi Trabzon'a yapılmıştı. Bu iki aylık dönemde çoğunluğu Trabzon'a olmak üzere 62.343, ocak ayında ise 66.000 göçmen getirtilip yerleştirilmişti²⁵. Bu göçmenler arasında çok sayıda asker, çeteci, casus da bulunmaktaydı. Hatta aralarında, Pontus Devleti kurulduktan sonra geri dönmek kaydıyla geçici olarak gelenler dahi vardı²⁶.

Türk hükümet yetkililerinin, işgaller sebebiyle içine düştükleri şaşkınlıktan faydalanan Pontusçular, Ruslardan aldıkları silahlardan başka²⁷, Ateşkes Anlaşması gereğince limanlara serbestçe giriş yapabilen Yunan gemilerinin taşıdıkları silâh ve malzemeyi de kolayca alabilmekteydiler. Yunan Kızılhaç görevlisi diye gönderilenlerin çoğu subay, ilaç ve sıhhi malzeme diye gönderilenler de, Türklere karşı kullanılacak silâh ve cephaneler idi. Böylece gelişme fırsatı bulan Pontusçuların sayısı, başlangıçta 6-7 bin iken 1920 yılı başlarında 25 bin civarına ulaşmıştı. Bunlar sürekli olarak saldırılar düzenleyip hükümetin Ege'deki gelişmelere müdahale etmesini önlemek ve Trabzon Bölgesine İtilâf Devletlerinin asker çıkarmasını sağlamak istiyorlar²⁸. Trabzon'daki çete sayısı fazla olmamakla birlikte en tehlikelileri Köroğlu ve Eftalidis çeteleriydi²⁹.

1892 Vital Cuinet (Fransız)	İslâm 806.700	Rum 193.000
1919 Hrisantos (Trabzon Metropolidi)	İslâm 836.000	Rum 850.000
1920 Economides (Rum Yazarı)	İslâm 116.000	Rum 523.000

Geniş bilgi için bkz. Güler, *A.g.e.*, s.79—80, Erdeha, s.175.

²³ *Türk İstiklâl Harbi*, VI, s.286.

²⁴ Bu cemiyet hakkında, bkz. E. Zekâî Ökte, "Yunanistan'ın Kourdurduğu Gizli İhtilâl Cemiyeti-Kordus", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (B.T.T.D.)*, sayı 40 (Ocak 1971), s.20-23; Güler, *A.g.e.*, s.62-66.

²⁵ M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, I, Ankara, 1959, s.154-155 ; Güler, *A.g.e.*, s.70.

²⁶ Gökbilgin, s.155.

²⁷ Yerasimos, *A.g.e.*, s.41.

²⁸ *Nutuk II*, Ankara, 1984, s. 426 ; Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961, s.157. Pontusçuların Türklere yönelik saldırılarının ayrıntılı ve belgeli dökümü için bkz. *Pontus Meselesi-İkinci Kısım*, s.1.159. Türk Hükümetince yayınlanan bu eserde Rumların gerçekleştirdiği elli civarındaki eyleme karşılık, Rumların propaganda amacıyla yazdıkları eserde Türklerin yaptıkları ile ilgili somut bir tek örnek yoktur, Yerasimos, *A.g.m.*, s.43.

²⁹ *Nutuk II*, s. 426; Mithat Sertoğlu, "Trabzon Bölgesinde Rum Pontus Cumhuriyeti Kurulması Faaliyetleri", *B, T. T. D.*, Sayı 11 (Ağustos, 1968), s.7.

23 Ekim 1919'da İstanbul'da toplanan Birinci Pontus Kongresi'nde Doğu Trakya ve Pontus için merkez olarak İstanbul seçilmişti. Ancak Venizelos, İstanbul'un merkez yapılmasını erken bularak sonraya erteledi ve şimdilik Pontus Devleti için çalışılması yolunda Patrikhaneye gizli emir verdi. Aynı zamanda İstanbul'daki Yunan gizli polis şefi Albay Zimbrakakis, Pontus'taki askerî teşkilâtlanmayı tamamlamak üzere Trabzon'a gönderildi. Zimbrakakis'e Kızılhaç görevlisi Doktor Kanmanis yardım ediyordu. Çalışmalar sonucunda 18 Aralık 1919'da Batum'da Sarraf Yuvanidis Efendi'nin başkanlığında Pontus Rum Hükûmeti'nin kurulduğu ilân edildi. Bundan bir gün sonra da Gümüşhane'de Rum İttihad-ı Millî Cemiyeti kuruldu. Noel gecesinde ve Yunan bağımsızlığının yıl dönümünde ise her tarafta âyin, şenlik ve Türklere saldırılarda bulunuldu³⁰.

Pontuşçular silâhli hareketin yanı sıra propagandaya büyük önem vermekteydiler. Nitekim 4 Mart 1919'da İstanbul'da, "Trabzon'da bir Rum Cemiyeti kurmak için çalışacağını" resmen ilân eden Pontus gazetesi çıkarılmaya başlandı. Trabzon'da Epohi, Farosianadolis, Batum'da da Elefteria Pontus gazeteleri de aynı amaçla yayınlanmaktaydı³¹.

Diplomatik Çabalar ve Rum-Ermeni Pazarlığı

İhtiraslı olduğu kadar zeki bir insan olan Venizelos memurlarına ve din adamlarına Pontus için çalışmaları yolunda talimatlar verirken, 2 Kasım 1918'de Lloyd George'a verdiği memorandumda, yalnızca Küçük Asya'nın batısıyla ilgilendiğini ifade edip Pontus meselesini zamana bırakmıştı³². Zira Venizelos, öncelikle Yunanistan'a yakın olan sahaları istemeyi daha mantıklı bulmaktaydı. Ancak Venizelos'un bu tavrı Pontuşçuların tepkilerine yol açtı. Bundan dolayı Karadeniz Rumlarını temsil ettiğini iddia eden muhtelif gruplar sık sık Avrupa'nın başkentlerine giderek diplomatik teşebbüslerde bulundular. Halbuki Venizelos da, Yunanistan'a bağlanmasa bile, bağımsız bir Pontus Devleti'nin kurulmasına taraftar idi. Fakat zaten 7 Şubat 1919 tarihinde İngiltere tarafından hazırlanan memorandumda, Giresun-Sivas-Mersin hattının doğusu Ermenistan'a verilmek-

³⁰ *Nutuk*, II, s. 425; Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara, 1970, s.17-19; Seretoğlu, *A.g.m.*, s.5; *İstiklâl Harbimiz*, s. 18.

³¹ *Nutuk* II, s. 425 ; *İstiklâl Harbimiz*,s.372; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, I, İstanbul, 1939, s.32 ; Cumhuriyet Odabaşoğlu, *Doğu Karadeniz Gazete ve Mecmuaları*, s.18.

³² Yerasimos, *A.g.m.*, s.48.

teydi. Aynı şekilde Amerikan ve Fransız temsilcilerinin düşüncesi de "Trabzon'un Ermenistan'a bırakılması" şeklinde idi³³.

Buna rağmen Pontusçular diplomatik çalışmalardan vazgeçmediler. Fener Patrikhanesi, Pontus davasını yüzüstü bırakan Venizelos'u şiddetle tenkit etti. Tam bu sırada, 26 Şubat 1919'da Ermeni delegesi Aharoniyan'ın Paris Konferansı'nda "Trabzon'un Ermenilere verilmesi konusunda Venizelos ile anlaşmanın sağlandığını" açıklaması, Pontusçuları harekete geçirdi. Paris'te Pontus Millî Birliği Başkanı Socrate Oeconomos, iki gün sonraki Temps gazetesinde çıkan demecinde Yunan Başbakanı'na itiraz etti. Bütün bunlara karşılık Venizelos, tavrını değiştirmede³⁴. Bunun üzerine Fener Patrikhanesi, içlerinde Trabzon Metropoliti Hrisantos'un da bulunduğu Patrik Vekili Dorotios başkanlığındaki bir heyeti Avrupa'ya gönderdi. Heyet, 28 Nisan 1919'da Paris'e vardı ve Hrisantos, 2 Mayıs'ta "Trabzon Metropoliti ve Gayr-i Müstahlis Rumların Murahhası" sıfatıyla imzaladığı bir muhtırayı konferansa sundu. Muhtırada, Trabzon Rus işgaline düşeceği zaman Vali Cemal Azmi Bey'in idareyi kendilerine devrettiğini belirten Hrisantos, böylece Türklerin de bölgenin Rumlara ait olduğunu kabul ettiğini, bu sırada kurulan Rum yönetiminin bütün İtilâf Devletlerince muhatap kabul edildiğini ve Rumların en müşkül zamanda asiye sağlayabildiklerini bildirdi³⁵.

Pontus'un bağımsızlığı veya hiç olmazsa özerkliğini temin etmek üzere sekiz ay Avrupa'da kalan Hrisantos, konferansın Yunan işleri sorumlusu Jules Cambon ve onun tavsiyesiyle Wilson, Clemenceau ve İngiltere heyetinden Harold Nicholson ile görüştü. Ancak umduğu desteği bulamadı. Bunun üzerine Amerikalı General Harbord ile görüşen Hrisantos, askerî yardım vaat ederken, Amerikan Heyeti'nden Coster Britton'u ise, Pontus'un Ermenistan'a verilmesi halinde Türklerle birleşip karşı koymakla tehdit etti. Fakat bütün bunlar sonuç vermeyince Pontusçular, bağım-

³³ *A.g.m.*, s.48-49 ; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1976, s.241. İtilâf Hükümetlerinin genel tavrı, Trabzon'u Ermenilere vermek yolunda olduğu halde, Trabzon'daki temsilcileri Rumları kışkırtmaya devam etmekteydiler. Meselâ Fransız Konsolosu Lepissier'e göre "Pontus Meselesi resmî bir nitelik kazanmıştı", Bkz. Yerasimos, *A.g.m.*, s.44 ; Tarakçıoğlu, *A.g.e.*, s.33.

³⁴ Yerasimos, *A.g.m.*, s.49. Pontusçuların bütün suçlamalarına mukabil Venizelos'un tavrındaki bu ısrarın sebebi, hayalcilikle suçlanmamak ve Kuva-yı Millîye hareketininin sonuçta bir dış müdahaleye yol açacağına inanmasıydı.

³⁵ Muhtıranın tam metni için bkz. *Pontus Meselesi-Birinci Kısım*-, s.50-54 ; Karabekir, *A.g.e.*, s.27-28.

sızlıktan vazgeçerek İsviçre'deki kantonlar gibi bir statü dahilinde olmak şartıyla Ermenistan'a bağlanabileceklerini ilân ettiler³⁶. Ancak yine de bağımsızlıktan ümidini kesmeyen, Ermenilerle birleşmeyi "ehven-i şer" sayan Rumların faaliyetleri hiç durmadı. Hatta Türk yetkililerin kendilerini engellememesi için Pontus davasından vazgeçildiği açıklanırken, çete saldırıları sürmekteydi. Paris'ten Trabzon'a dönen Hrisantos, "Trabzon'da bir Ermeni idaresi kurulamayacağını, Türkler ile Rumların çıkarlarının birlikte yaşamakta olduğunu" açıklamasına rağmen, Faik Ahmet Bey'in 11 Aralık 1919'da İstikbal gazetesinde çıkan yazısında belirttiği "Türkler ile Rumlar, Ermenilere karşı birlikte hareket etsinler" yolundaki teklife cevap vermedi³⁷.

Bu gelişmeler karşısında Pontusçular, Ermeniler ile pazarlığa başladılar. Bu maksatla Hrisantos, 14 Kasım 1919'da Batum'a ve daha sonra da Tiflis ile Erivan'a giderek Ermenilerle temaslarda bulundu. Hrisantos ve Kateniotis'in Ermeni temsilciler Hatissian ve Terminassian ile yaptıkları pazarlık görüşmelerinde, tarafların istekleri çok farklı olduğundan önemli bir sonuç alınamadı. Rumlar, iki eşit fedarasyonun oluşturacağı bir konfederasyon kurulmasını isterlerken, Ermeniler, Rumların bir federe devlet olarak Ermenistan'a katılabileceğini bildirdiler. Böylece bu konuda bir anlaşma sağlanamadı. Yalnız Türk milliyetçileri ile Bolşeviklerin bölgeye sızmasını önlemek üzere bir ittifak anlaşması imzalandı ve buraya asker gönderilmesi için İtilâf Devletlerine başvurulması konusunda anlaşma imzalandı³⁸. Bu tür görüşmeler ve işbirliği İstanbul'daki Ermeni ve Rum Patrikleri tarafından da sürdürülmekteydi³⁹.

Yapılan girişimlerden olumlu netice alamayan Hrisantos, Türklerle "adem-i merkezîyetçi bir yönetim kurulması" taraftarı olduğunu çeşitli vesilelerle açıklamaya başladı. Aynı zamanda mümkün olduğu kadar büyük bir parçanın Ermenistan'a katılmasına gayret etmekteydi. Böylece bağımsızlık ve özerklik sağlanamayınca, Ermenistan'a bağlanmanın daha avan-

³⁶ Ercüment Kuran, "Millî Mücadele Esnasında Pontus Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi*, Samsun, 1988, s.79; Yücel Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 10, s.27-28; Türsan, *A.g.e.*, s. 152.

³⁷ *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s.58; *Üçüncü Meşrutiyet*, s.18.

³⁸ Karabekir, *A.g.e.*, s.372; Sertoğlu, *A.g.e.*, s.5; Güler, *A.g.e.*, s.27-28; Yerasimos, *A.g.e.*, s.56.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Osman Köksal, "Mütareke Döneminde Ermeni-Rum Patrikanelerinin İşbirliği", *Askeri Tarih Bülteni*, sayı 24 (Şubat 1988), s. 61-70.

tajlı olacağı kanaatine varıldı. Ancak bölge Rumlarının bir kısmının buna karşı olduğu görülmektedir⁴⁰.

Nihayet 1920 yılı sonbaharında, Türklerin Ermenileri bozguna uğratması ve Gümrü Antlaşması'nın imzalanması üzerine, Venizelos aradığı fırsatı bulduğuna inanarak, Lloyd George'a gönderdiği yazıda "İstanbul'un işgal edilmesi ve Karadeniz'de Rus ve İslâm emperyalizmine karşı bir Pontus Devleti kurulmasını" teklif etti⁴¹.

Pontusçulara Karşı Alınan Tedbirler

Kısmen İstanbul, ama özellikle Ankara Hükûmeti Pontusçu faaliyetlere karşı son derece dikkatli davrandı. Rumların silâhlanmalarına karşı İstanbul Hükûmeti'nce bazı tedbirler alınmaya başlandı. Silâh, cephane ve üniformanın memlekete sokulması yasaklandı, şüpheli kimselerin sınır dışı edilmesi ilgililere tebliğ edildi⁴². Ayrıca başarılı ve şöhretli bir kumandan olan Mustafa Kemal Paşa, geniş yetkilerle, bölgeye gönderildi. Başka bazı sebeplerin de bulunmasına rağmen önce Kâzım Karabekir Paşa'nın, ardından da Mustafa Kemal Paşa'nın Doğu Anadolu'ya gönderilmesi memleket açısından oldukça faydalı sonuçlar doğurdu. Her iki komutan Pontusçuların çalışmalarını dikkatle takip ettiler. Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıktıktan hemen sonra Pontus meselesinin gerçek boyutlarını açıklayan telgrafları peşpeşe Sadarete bildirdi. Bu telgraflarda, Karadeniz bölgesindeki asayişsizliğin sorumlusunun Ermeni-Rum çeteleri olduğu, Türklerin kendilerini savunduklarını bildirdi. Meselâ 22 Mayıs 1919 tarihli telgrafta, "...şayet Rumlar, Müslümanları rahatsız eden siyasî emellerden vazgeçerlerse, bu takdirde İslâm çetelerinin ortadan kalkacağını" ifade etti⁴³.

Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye'nin başına geçtikten sonra da Rumların faaliyetlerini dikkatle izledi ve zaman zaman ilgilileri uyardı⁴⁴.

Doğudaki askerî başarının elde edildiği sırada, İtilâf Devletlerinin yetkilileri arasında Pontusçuluk lehine bir hava doğmuştu. Fakat Venize-

⁴⁰ *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s.57 ; Türsan, *A.g.e.*, s.152.

⁴¹ *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s.90-91 ; Yerasimos, *A.g.m.*, s.59 v.d.

⁴² Gökbilgin, *A.g.e.*, I, s.61 ; *A.g.e.*, s.76.

⁴³ *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Derleyen : Nimet Arsan, Ankara, 1964, s.24-25 ; *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, Ankara, 1982, s.30-32. Bu iki eserde Mustafa Kemal Paşa'nın konu ile ilgili pek çok telgrafı yer almaktadır.

⁴⁴ *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, s.186.

los'un büyük bir heyecanla beklediği bu durumun ortaya çıktığı sırada, Yunanistan'da siyasî durum karıştı. Venizelos seçimi kaybetti ve Kral Konstantin ülkesine geri döndü⁴⁵. Öte yandan Türk Hükûmeti de bu fırsatı değerlendirebilecek güçte değildi. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin otoritesi henüz tam anlamıyla ülke çapında yerleşebilmiş olmadığından Pontusçuların faaliyetleri bir süre daha devam etti.

Nihayet Türk Hükûmeti, Pontus hareketini askerî tedbirlerle yok etmek üzere 9 Aralık 1920 tarihinde Merkez Ordusunu teşkil etti. 12 Haziran 1921 tarihinde Karadeniz bölgesi savaş sahası ilân edildi ve buradaki Rumların, güvenlik sebebiyle iç bölgelere sürgün edilmeleri 16 Haziran 1921 tarihinde kararlaştırıldı. Bu tutumu İtilâf Devletleri protesto ettilerse de, buna önem verilmedi⁴⁶. Sakarya Savaşı'ndan sonra Pontus çetelerinin temizlenmesi için daha yoğun bir faaliyete girildi. Kısa zamanda asiler, teslim oldu veya çarpışmalar sonucunda temizlendi. Çetelerin dışında kalan Rumlar ise, 30 Ocak 1923 tarihinde Yunanistan ile yapılan sözleşme gereğince, Yunanistan'a gönderildi. Böylece yabancı tahrik ve teşvikleriyle ortaya çıkarılan Pontus hayali tamamen sona erdirilmiş oldu⁴⁷.

ERMENİLERİN TRABZON ÜZERİNDEKİ EMELLERİ

Mütareke dönemi, Ermenilerin de Türk yurdu üzerindeki emellerinin gerçekleşeceğine inanmalarına neden olmuştu. Bu amaçla Ermeni çeteleri Türk köy ve kasabalarına saldırılarda bulunmaktaydılar. Trabzon da bu tehdidi açıkça yaşamaktaydı. Trabzon'u da kurulacak olan "Büyük Ermenistan"ın sınırları içerisinde tahayyül eden Ermeniler, Batı kamuoyunun kendilerine sağladığı destekten de güç alarak bölgedeki Türk nüfusunu yok etmeye yöneldiler. Halbuki, Hrisantos'un da dediği gibi, bu sırada Ermeniler, Trabzon'da önemsenmeyecek kadar az sayıda idiler. Hele buranın Ermeni olduğunu iddia edecek bir nüfus yoğunluğu kesinlikle yoktu. Nitekim 1914 sayımına göre 1 milyon 122 bin nüfuslu vilâyette Ermenilerin mevcudu 40 bin civarındaydı⁴⁸. Bu yüzden Ermeniler, diğer te-

⁴⁵ Doğu Harekâtı sırasında Türkiye'deki İngiliz yetkilileri, Trabzon'a başlatılacak bir Yunan operasyonunu destekleyeceklerini bildirmişlerdi, Yerasimos, *A.g.m.*, s.62.

⁴⁶ Ankara Hükûmeti ile Avrupa Devletleri arasında yapılan yazışmalar için bkz. *Pontus Meselesi-Dördüncü kısım*, s.1-21.

⁴⁷ Kuran, *A.g.m.*, s.81.

⁴⁸ Ermenilerin tam sayısı 37.549 Gregoryen, 1.350 Katolik, 1.338 Protestan olmak üzere toplam 40.237 idi. Müslümanların sayısı ise 921.000 Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.143.

şebbüslerin yanı sıra Türkleri göçe zorlamak ve Trabzon'a Ermeni nüfusu yerleştirmek yoluna gittiler. Nitekim mütarekenin ilk günlerinde çoğu silâhlı olmak üzere buraya 900-1200 Ermeni genci girmişti. Valinin çekingenliği, Amerikan ve İngiliz Konsolosluğunun yardımları Ermenilere rahatça çalışma imkânı sağlıyordu⁴⁹.

Trabzon üzerinde çatışan Ermeni-Rum istekleri, Venizelos'un burayı Ermenilere terk etmesiyle bir çatışmaya dönüşmedi. Venizelos'a göre Ermenistan, altı Ermeni vilâyetinden başka Rus Ermenistan'ı, Trabzon, Ardahan ve Kilis'i de içine almalı idi⁵⁰. Bogos Nubar Paşa da, Türkiye Ermenilerinin önderi olduğu iddiasıyla, Şubat 1919'da Paris Konferansı'na sunduğu bir muhtıra, "Ermeni Cumhuriyeti'nin yaşayabilmesi için Karadeniz sahilinde bir limana ihtiyacı olduğunu" belirtti. Bu muhtırada Ermenistan'ın sınırları Hazar Denizi, Akdeniz ve Karadeniz arasında uzayan bir imparatorluk şeklinde tarif edilmekteydi⁵¹. Halbuki Ermeniler daha önceleri sadece Van civarında kurulacak bir devlet ile yetineceklerini söylemekteydiler⁵². Ancak Ermeni istekleri pek çok kesim tarafından aşırı bulunarak tepki ile karşılandı. Le Temps gazetesi 28 Şubat 1919 tarihli başyazısında "Ermeni İmparatorluğu" adı altında bu durumu dile getirdi⁵³. Lloyd George dahi Ermeni isteklerini fazla bulmuş, yalnız yine de Ermeni Devleti kurulması fikrini savunmaya devam etmişti.

Paris Konferansı'nın sürdüğü sıralarda Erivan Pârlamentosu, Trabzon'un da içinde bulunduğu yedi Türk vilâyetinin Ermenistan ile birleştiğini ilân etti ve 28 Mayıs 1919 tarihinde Büyük Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu açıkladı⁵⁴. Ayrıca Wilson'dan şu isteklerde bulunuldu: 1- Üçbuçuk milyonluk bir Ermeni yurdunun tesisi, 2- Karadeniz sahilinde bir limanın ayrılması gerektiği, 3- Diğer yerlerdeki Ermenilerin süratle doğuya nakledilmesi⁵⁵.

⁴⁹ *Türk İstiklâl Harbi*, VI, s.31.

⁵⁰ Harry R. Howard, "Paris-San Remo-Sevr'de Türkiye'yi Yok Etme Plânları", Trc.M. Yılmaz, *B. T. T. D.*, sayı 35-36, s.39.

⁵¹ Sonyel, *A. g. e.*, s.21 ; Uras, *A. g. e.*, s.669.

⁵² Uras, Aynı yer.

⁵³ *A. g. e.*, s.670-672. Ermenilerin bir anda büyük bir sahayı istemeleri aç gözlülükle suçlanmalarına yol açtı. Üstelik Ermenilerin başında ne Venizelos gibi kurnaz bir diplomat, ne de tarihte bir Ermeni mucizesi vardı. Bu yüzden istekler sempati ile karşılanmadı. Aynı bkz. Akyüz, *A. g. e.*, s.83 ; Sonyel, *A. g. e.*, s.25.

⁵⁴ *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s.41 ; Tansel, II, s.228-229.

⁵⁵ İhsan Ilgar, "Türk İstiklâl Harbi", *B. T. T. D.*, sayı 11, s.21.

Böylece Ermenilerin yaptıkları yoğun propagandalar ve İtilâf Devletlerinin gerçeği görmek yerine çıkarlarını tercih etmeleri sebebiyle, Osmanlı Devleti ile imzalanan Sevr Antlaşması'na Ermenilerle ilgili şu hususlar konuldu : Madde 88— Türkiye, Ermenistan'ı hür ve bağımsız kabul edecektir. Madde 89— Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve diğer müttefik devletler, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki hudutların tesbitini A.B.D. Başkanı'nın hakemliğine bırakmıştır⁵⁶. Ayrıca Ermenistan'a Trabzon'dan serbestçe yararlanma hakkı verilecek, ihracat ve ithalatını serbestçe yapabilmeleri için Ermenilere bir serbest liman kiralanacaktır⁵⁷.

Sevr Antlaşması'nın imzalandığı sıralarda, Ankara Hükûmeti, hem Ermenilerin masum halka yaptığı zulüm ve saldırıyı durdurmak, hem de "Elviye-i Selâse"nin Sovyet hâkimiyetine düşme tehlikesine karşı, uzun tereddütlerden sonra askerî harekâta başlama kararı verdi. Kâzım Karabekir Paşa'nın emrindeki Türk birlikleri 28 Eylül 1920 sabahı sınırı geçerek Ermenilerden bölgeyi temizlemeye başladı. Kısa zamanda öngörülen hedefleri ele geçiren Türk birliklerinin zaferi sayesinde 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ile Ermeniler Trabzon ve diğer Türk illeri üzerindeki bütün emellerinden vazgeçtiklerini resmen kabul ettiler⁵⁸.

SONUÇ

Türk yurdunda gözü olan devletlerin tahrik ve teşvikleriyle ortaya çıkan ve bütün XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ni meşgul eden azınlık isyanlarının bir parçası olan Pontusçuluk ve Ermenilik hareketleri, memleketin içinde bulunduğu bütün olumsuzluklara rağmen, Mustafa Kemal Paşa ve yakın silâh arkadaşlarının gayretleriyle Türkiye lehine çözümlendi. Mustafa Kemal Paşa'nın, Amerikalı General Harbord'a verdiği 24 Eylül 1919 tarihli muhtırada belirttiği gibi "...topraklarının bütünlüğüne ve bağımsızlığına, aynı zamanda haysiyet ve diğer haklarına karşı yapılan bu hareketlerden müteessir olan Türk milleti, doğrudan doğruya müdahale ederek kuvvetini ve idarî tutumunu göstermek lüzumunu hissettiği" mücadeleyi zaferle sonuçlandırdı.

⁵⁶ Uras, *A.g.e.*, s.654-655.

⁵⁷ *Üçüncü Meşrutiyet*, s.231.

⁵⁸ Doğu Harekâtı için bkz. Tansel, *A.g.e.*, III, s.231-246 ; Karabekir, *A.g.e.*, s.847-867 ve Gümrü Antlaşması'nın esas maddeleri için bkz.s.1135-1136.

Bu büyük mücadelenin başlatılmasında ve sürdürülmesinde Trabzon halkı, gerek kurulan milis kuvvetleriyle, gerekse Trabzon Muhafaza-yı Hukuk-u Millîye Cemiyeti'nin çalışmaları ve başta İstikbâl olmak üzere çıkarılan yayın organlarıyla üzerine düşen görevi büyük bir vatanseverlikle yerine getirmiştir. Böylece meydana gelen bazı olumsuzluklara rağmen diğer vilâyetler gibi Trabzon da, "millî birlik ve bütünlük davasında" büyük zafer kazanmıştır. Ermeniler ile Rumlar ise kendi hayallerinin ve hatalarının kurbanı olmaktan kurtulamamışlardır.